
*А.С. Пашков,
аспірант Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ІДЕЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТА СУЧАСНІСТЬ

Останнім часом проблеми громадянського суспільства, що стосуються взаємозв'язку особистості, соціальних груп, суспільних формувань і держави, перебувають у центрі уваги вчених, політиків та журналістів. І це зрозуміло. Адже формування громадянського суспільства пов'язане з розвитком демократії, ринкової економіки й становленням правової держави – із глобальною соціальною перебудовою, в процесі якої виникають структури суспільного контролю, що гарантують зворотний зв'язок між людиною й суспільством, у якому вона існує.

Відродження інтересу до громадянського суспільства як до соціального феномена пов'язане, насамперед, із тими соціально-політичними подіями, які змінили нашу країну за останні десятиріччя.

Спробуємо розкрити розуміння ідеї громадянського суспільства як певної організаційної складової соціального поступу, а також простежити еволюцію та основні віхи становлення щодо суспільства в історико-філософській і соціально-політичній думці.

Сучасні уявлення про громадянське суспільство – результат тривалої еволюції соціально-філософській і політичній думці, чим і пояснюється їх розмаїття й суперечливість. У теоретичних дослідженнях громадянського суспільства можна вирізнити дві основні інтерпретації його сутності, два різних розуміння цього поняття [1, 63].

Найбільш традиційним є погляд, згідно з яким громадянське суспільство з'являється з виникненням приватної власності й держави, а саме поняття “громадянське суспільство” застосовується для характеристики певного стану суспільства й ототожнюється з державою особливого типу, в якій юридично забезпечено й політично захищено основні права та свободи особи, через що її можна вважати цивілізованою.

Друге тлумачення громадянського суспільства пов'язане з уявленнями про нього як про певну сферу суспільства – сферу позадержавних відносин і структур. Тут можливі різні варіанти розуміння цього суспільства: як суспільства в цілому, як особливої його частини, як соціальної характеристики всіх його членів та ін. [2, 58].

Як ми вже зазначали, існують різні інтерпретації ідеї громадянського суспільства, а також різні думки щодо її періодизації, яку можна подати у наведений далі спосіб.

Початковий період – передісторія становлення ідеї громадянського суспільства, коли складаються її історико-філософські передумови (з античності до XVI–XVII ст.) відбувається “визрівання” даної ідеї. Якщо в цей час словосполучення “громадянське суспільство” і застосовується, то зміст його зовсім інший, ніж сьогодні. Воно постає ідентичним державі або політичному суспільству.

Важко визначити, коли вперше було вжито термін “громадянське суспільство”. Тією чи іншою мірою він присутній у літературі європейського середньовіччя й Нового часу. Деякі автори вважають, що це поняття настільки ж давнє, як і сама політична наука, котра бере свій початок від Платонової ідеї суспільства-держави, Аристотелевого полісу, Цицеронового громадянського суспільства та ін. Інші автори називають праці Ляйбница, в яких воно з'являється наприкінці XVII ст. Ще інші доводять, що вперше це поняття застосував у 1767 р. А.Фергюсон, який тлумачив його як громадянський стан і наслідок розвитку цивілізації [3, 148].

Античності, як і середньовіччю, була притаманна відсутність чіткого розрізнення між суспільством і державою: державне, суспільне й полісне означали одне й те саме.

Певні зміни в розумінні громадянського суспільства відбуваються в епоху Відродження, коли увага мислителів все більше акцентується на окремій особистості, ліквідації нерівності, утвердженні права в житті суверенної держави. Але й тоді і особистість, і суспільство були ще немов розчинені в державі.

Далі ідеї громадянського суспільства розвиваються в концепціях природного права й суспільного договору XVII–XVIII ст., пов'язаних з іменами Ф.Бекона, Г.Гроція, Т.Гоббса, Дж.Локка, Д.Юма, Б.Спінози, Ж.-Ж. Руссо, Ш.Монтеск'є та ін. мислителів, які у своїх працях обстоювали ідеї буржуазної демократії, що зароджувалась [4, 14].

Згідно з цими концепціями, суспільство приходить на зміну природному стану, незалежно від того, як розуміти останній: як втрачений рай і “золоте століття” (Руссо) або як “війну всіх проти всіх” (Гоббс). Перехід до громадянського стану супроводжується укладанням суспільного договору, на основі якого народ і влада будують свої взаємини. Схематично зміст цих концепцій можна виразити у такий спосіб: природний стан – суспільний договір – цивільний, суспільний, політичний стан.

У них підкреслюються принципи свободи особи, самоцінності окремої людини, поваги до її власності й господарської незалежності, невід'ємності її громадянських прав. У громадянському суспільстві “стабільність, благополуччя, прогрес суспільства в цілому нерозривно пов'язуються з добробутом особистості, інтереси й надбання якої захищаються законами й цілою системою установ та інститутів, що забезпечують дієвість Закону” [4, 17].

Формування громадянського суспільства відбувалося паралельно з формуванням держави нового типу – буржуазної держави. Це був процес перетворення традиційного станового суспільства на сучасне громадянське, феодального ієрархічного суспільства – на правове. Відтоді співвідношення політичного й громадянського суспільства стає предметом уваги соціально-філософської думки [4, 19].

Представниками природно-правової концепції громадянського суспільства були Т.Гоббс (який обстоював консервативні погляди і виражав інтереси прогресивно налаштованої англійської аристократії), а також Дж.Локк, якого вважали засновником буржуазного лібералізму.

Оцінюючи природний стан як “війну всіх проти всіх”, Гоббс вважав державу інститутом, здатним захистити індивіда від цієї загальної війни (для чого потрібно обмежити “природні права” окремої особистості громадянськими законами, передавши частину прав верховній владі). Держава несе відповідальність перед своїми громадянами, але жадає від них повного підпорядкування владі. Наявність верховної влади суверена – необхідний компонент громадянського суспільства, що збігається з державою.

Хоча держава, за Гоббсом, може бути могутньою, авторитарною й репресивною, все-таки її головна функція – захист конституційних прав громадян (від зовнішніх та внутрішніх загроз, обстоювання економічних прав та ін.). Збіг громадянського суспільства й держави виглядає у Гоббса вже “не як поглинання громадянського суспільства державою, але як їхня певна взаємодія, за якої громадянське суспільство виступає водночас і як передумова виникнення даного типу держави, і як його принципова якість” [6, 136]. Структура громадянського суспільства має такий вигляд:

- держава, що володіє верховною владою суверена;
- групи й об'єднання громадян;
- окремі громадяни як піддані монарха й суверена і як представники тих або інших груп та об'єднань.

Якщо Гоббс прагнув до компромісу між монархією (як формою політичного правління) і буржуазною економікою, то Локк обґрунтував компроміс між монархією й республікою у межах політики, яка, на його думку, служить інтересам буржуазного

розвитку. Його ідеалом була конституційна монархія з таким поділом влади, за яким верховна законодавча влада належить парламенту, що вирішує питання “з волі більшості”.

Парламент повинен законодавчо закріпити різні буржуазні свободи: слова, совісті, друку, зборів і приватної власності та гарантувати недоторканність останньої. Виконавча влада, включаючи судову й військову, передається уряду – кабінету міністрів та монарху. Дії уряду регулюються законом, який ніхто не має права порушувати.

Вчення Локка вважається буржуазним лібералізмом і втіленням “здорового глузду”, який виражає дух часу. Саме цей “здоровий глузд” був спрямований проти втручання держави в справи приватних підприємців, але потребував від держави захисту як від свавілля диктаторів, так і від гніву народних мас. На відміну від Гоббса, Локк розумів “природний стан” зовсім не як “війну всіх проти всіх”, а як стан свободи й рівності людей. У цьому полягають їхні розбіжності в розумінні переходу від природного до громадянського стану. Якщо Гоббс протиставляв один іншому, то за Локком громадянське суспільство походить із природного стану, будучи його логічним і органічним наслідком.

По-різному розуміли ці мислителі й характер суспільного договору. У Гоббса гарантом дотримання суспільного договору стає держава, у Локка – народ в особі своїх законодавців. Концепція суспільного договору Локка тісно пов’язана з його принципом поділу влади, з якого випливає, що уряд не має права діяти як заманеться, а так само зобов’язаний підпорядковуватися законам, які спочатку сформульовані не ним.

Підкреслюючи, що урядова влада у будь-кого не має права відбирати “власність”, Локк називає власністю все, що є в людині: не тільки майно, а й життя, здоров’я, честь та гідність, а також усі узаконені права. А якщо уряд порушує цей принцип і діє всупереч йому, піддані держави мають право повстати, розірвавши договір з існуючим урядом, і встановити нову владу.

Однак, слідом за Гоббсом, Локк змушений погодитися, що реальність далека від принципів, які становлять підвалину громадянського суспільства, але самі ці принципи мають нормативний характер. Для нього громадянське суспільство в цілому тотожне державі. Але при цьому він не міг не бачити й наявних між ними розбіжностей, оскільки з розвитком капіталізму відбувається дедалі різкіший поділ економіки й політики, приватної і публічної сфери, віддалення громадянського суспільства від держави, а це відповідало приватним і суспільним інтересам.

Цю суперечність Локк розв’язував завдяки застосуванню генетичного й структурного підходів до громадянського суспільства. Згідно з генетичним підходом, суспільство виникло раніше за державу, господарство – раніше за політику, а отже, повної тотожності між ними бути не може. За структурним підходом існує єдність форм економічного й політичного життя, які у своїй сукупності становлять новий тип соціального устрою – буржуазне суспільство, те, котре приходить на зміну традиційному, станово-ієрархічному, феодальному суспільству.

Представники теорії суспільного договору звертали увагу на протистояння між громадянським суспільством, що втілює приватний інтерес, і державою, що втілює інтерес суспільний. Вони прагнули знайти оптимальну форму поєднання приватних і загальних інтересів, свободи особи і її свідомого самообмеження. Тема індивідуалізму, яку так чи інакше висвітлювали у своїх працях Гоббс, Локк, Руссо, Монтеск’є, загострила питання про права й свободи особи як громадянина – незалежного від держави члена суспільства.

Усе це сприяло формуванню традиції, за якою державу розглядали як надмірно великий організм, що перешкоджає “вільному волевиявленню окремого індивіда й реалізації його потенційних можливостей” [5, 21–22]. І хоча самі представники теорії суспільного договору ототожнювали поняття “громадянське суспільство” й “держава”, застосовуючи їх як взаємозамінні, їх починають не тільки розрізняти, але й протиставляти, висунувши на порядок денний тему “громадянське суспільство проти держави”.

Третій період у розвитку ідеї громадянського суспільства – “інституціональний” (XIX – перша чверть XX ст.); він характеризується розширенням сфери впливу, політичного визнання й утвердження ідейного панування концепції громадянського суспільства в умовах буржуазних революцій. Громадянське суспільство з теоретичної конструкції перетворюється на особливу сферу соціальної реальності, здобуваючи тим самим онтологічний статус.

Цей період починається з Гегеля, який розмежував державу й громадянське суспільство, підкресливши нетотожність першої другому, вважаючи його прикметою сучасності й особливим етапом всесвітньої історії.

Всесвітня історія, за Гегелем, – це розвиток абсолютного морального духу, що реалізується в трьох ступенях розвитку суспільства – сім’ї, громадянському суспільстві й державі. Розвиток громадянського суспільства має своєю передумовою наявність держави як своєї підвалини. “Держава є взагалі перше, усередині якого сім’я розвивається в громадянське суспільство, і сама ідея держави розпадається на ці два моменти...” [7, 278].

Однак, за Гегелем, сім’я не є складовою громадянського суспільства, а лише передумовою й основою його виникнення. Громадянське суспільство – сфера реалізації особливих, приватних цілей та інтересів окремої особистості. І водночас воно – неодмінний етап розвитку абсолютного духу й всесвітньої історії, що становить собою взаємозв’язок і взаємозумовленість особливого й загального.

За Гегелем, громадянське суспільство включає три моменти: 1) систему потреб (як одного індивіда, так і всіх громадян), задоволення яких відбувається за допомогою й у процесі праці; 2) правосуддя, що гарантує свободу й захист власності; 3) поліцію, що стежить за тим, щоб благо окремої особистості “розглядалося й здійснювалося як право”, і корпорації – таке об’єднання за інтересами, справою або вмінням, яке дарує всім, хто входить до нього, привілеї й честь, “уособлюючи моральний корінь держави”, де особливе вкорінене в загальному [7, 256].

Проте на етапі громадянського суспільства ще не досягнуто справжньої свободи й справді розумного порядку, тому що воно, за Гегелем, є ареною боротьби суперечливих інтересів, “війною всіх проти всіх”. Тому йому, як “державі потреби й порядку”, він протиставляв істинну державу, “державу розуму”. “Держава, – пише Гегель, – це хід Бога у світі; її основою є влада розуму, що здійснює себе як волю. Мислячи ідею держави, треба мати на увазі не особливу державу, не особливі інститути, а ідею для себе, цього дійсного Бога” [7, 277].

Громадянське суспільство співвідноситься з державою як попередній щабель із наступним, як нижча форма з вищою, як частина з цілим. При цьому громадянське суспільство є водночас і автономним, і нерозривно пов’язаним з державою, тобто і політичним, і неполітичним явищем.

Тут бере свій початок традиція подвійного вживання поняття “громадянське суспільство”: в одному випадку – як певного рівня розвитку соціального організму в цілому, який ототожнюється з державою (це є продовженням лінії попереднього етапу); в іншому – як особливій сфері, що включає сукупність структур та інститутів, котрі виникли раніше держави та частково незалежні від неї. І це друге розуміння стає основою для інтерпретації громадянського суспільства на наступному етапі. Прагнучи об’єднати обидві ці інтерпретації, Гегель, втім, віддавав пріоритет державі у її взаємозв’язку із громадянським суспільством [7, 284].

Ще одне зауваження щодо гегелівської інтерпретації держави. Версія правової держави є етатистською, але аж ніяк не тоталітаристською, як вважають деякі автори, оскільки вона ґрунтується на принципі суверенності держави. А цей принцип став правовою вимогою й першою умовою існування права й правової держави як на теоретичному, так і практичному рівні. Тим часом тоталітаризм заперечує цей принцип. У тоталітарній державі всі норми, структури й інститути ґрунтуються не на праві, а на сваволі й насильстві. Цілком слушно зазначив В.С. Нерсесянц: “У гегелівському етатизмі

правомірно вбачати не ідеологічну підготовку тоталітаризму, а авторитетне філософське попередження про його небезпеку” [8, 30–31].

Тоталітаризм і етатизм – взаємовиключні поняття. “... Саме тоталітаризм, а не етатизм, як нерідко помилково вважають, є радикальним запереченням прав і свобод особи, незалежності й самостійності громадянського суспільства, що в умовах тоталітаризму цілком політизується й ідеологізується, втрачає самостійність, руйнується й “поглинається” тоталітарною системою” [8, 31].

Слідом за Гегелем Маркс також розглядав громадянське суспільство як історичний феномен, тобто як результат і певний щабель історичного розвитку. Однак становлення, розвиток і функціонування цього суспільства він розумів трохи інакше.

На відміну від Гегеля, Маркс вважав, що не абсолютний дух, а сім’я й громадянське суспільство є передумовами держави. А подібно до Гегеля, він пов’язував виникнення громадянського суспільства з необхідними для цього економічними передумовами у вигляді свободи приватної власності. “Практичне застосування права людини на свободу є право людини на приватну власність... Право людини на приватну власність є свобода розпоряджатися майном на власний розсуд. Ця індивідуальна свобода, як і це використання, утворюють основу громадянського суспільства” [9, 224].

Як і Гегель Маркс, вважав можливим подвійне вживання терміна “громадянське суспільство”: з одного боку – для позначення громадянського суспільства як такого, яке він ототожнював з певним щаблем суспільного розвитку, а саме – з буржуазним суспільством, а з іншого боку – для позначення тієї або іншої сфери суспільства, тобто певної громадської організації.

Марксова інтерпретація громадянського суспільства, яка формувалася як у взаємодії, так і в протистоянні з гегелівською, виходить із поділу економічного й політичного життя, із чого виникала необхідність розмежування громадянського суспільства й держави. Однак конкретний зміст сфери громадянського суспільства Маркс зводить до “матеріальних життєвих відносин”, ототожнюючи її з галуззю господарської діяльності (тобто з базисом), тоді як держава, на його думку, являє собою надбудову. У своїх міркуваннях він виходив за межі застосування поняття громадянського суспільства до суто економічної сфери, посиляючись на пресу, соціальні ініціативи громад у контексті протиставлення державі з її авторитарними тенденціями. Та при цьому він не звернув належної уваги на такі елементи громадянського суспільства, як добровільні об’єднання, домогосподарства, професійні асоціації тощо.

Теоретична зангажованість Маркса повертала його увагу до ототожнення громадянського суспільства тільки зі сферою праці, виробництва й обміну, тобто з цариною економічного розвитку.

Тлумачення громадянського суспільства як особливої позадержавної сфери соціального організму дістало поширення завдяки А. де Токвілю і його дослідженню американської демократії, яка стала реальним втіленням принципів теорії суспільного договору й громадянського суспільства.

Специфіка американського громадянина (на відміну від європейського) полягає в органічному поєднанні поваги до закону й прав інших людей з надзвичайною волелюбністю, прагматизмом, почуттям власної гідності, що набирає найчастіше форм крайнього індивідуалізму. “Він кориться суспільству не тому, що він нижчий від тих, хто ним керує, або менше, ніж інша людина, здатен керувати самим собою. Він тому кориться суспільству, що визнає корисним союз з подібними до себе й знає, що цей союз не може існувати без влади, що підтримує порядок. Отже, в усьому, що стосується взаємних відносин громадян, він стає в становище підданого. У всьому, що стосується його самого, він лишається паном, він вільний у своїх діях і звітує одному Богові” [10, 48].

Становлення суспільства в цілому й громадянського суспільства зокрема Токвіль пов’язував з формуванням громади, що являє собою інститут, який з’являється раніше держави й незалежно від неї. Саме в громаді, що має власну силу й незалежність від

держави, виховується звичка до свободи, рівності. Громади, будучи джерелом сили держави, не допускають її втручання у свою життєдіяльність.

Громади є основою, але не єдиним елементом громадянського суспільства. “Общинні установи так ставляться до свободи, як початкові школи до науки”. На їх ґрунті створюються численні громадянські асоціації і об’єднання: релігійні, сімейні, професійні та ін. – такі, що охоплюють майже всі сфери соціальної діяльності.

Крім своїх безпосередніх завдань, асоціації виконують і інші функції. Вони є інститутами, які захищають, по-перше, моральні цінності, свободу думки й самостійність рішень від втручання з боку держави, по-друге – людей від зазіхань зовнішніх політичних сил, а соціальну сферу й політичні інститути – від надмірних амбіцій та егоїстичних інтересів самих людей.

І крім того, в них триває робота, розпочата в межах “громади з гармонізації колективних і індивідуалістичних устремлень людей, виховання їх у дусі свободи й відповідальності, поваги до демократичних цінностей, традицій і звичаїв, формування навичок відповідної соціальної поведінки” [10, 81]. І тут важливим є розвиток спеціальної науки про асоціації та наявність вільної преси. Токвіль уперше звернув увагу на ту роль, яку відіграє незалежна преса як у формуванні громадянської самосвідомості, так і в розширенні простору самого громадянського суспільства.

За Токвілем, громадянське суспільство, на відміну від держави, – це сфера, якій притаманні не примус, а добровільний вибір, авторитет моралі, а не влади. При цьому він не протиставляє їх одне одному як добрий і злий першопочаток, а навпаки, підкреслює плідність їх взаємодії за умови, що держава є демократичною.

Токвіль підкреслює значну роль особливого соціального інституту – політичних асоціацій, які не тільки не входять до складу громадянського суспільства, але й не стають частиною державного апарату, будучи засобом їх взаємодії. Громадські й політичні організації сприяють взаємному розвитку й збагаченню. Тобто Токвіль не вилучає політичний першопочаток із сфери громадянського суспільства. Більше того, характер взаємозв’язку політичних і громадських асоціацій, на його думку, визначає тип самої держави.

Якщо в деспотичних державах відбувається гноблення і тих, і інших, то в демократичних створюються всі умови для їх процвітання. Чим більше розвинені політичні асоціації, тим міцнішим є демократичний державний устрій і більшу свободу мають громадяни. “Необмежений ступінь розвитку політичних організацій – це найвищий ступінь політичної свободи, яку може винести народ” [10, 45].

Токвіль не тільки не протиставляє громадянське й політичне суспільства, а вважає, що їх взаємодія досить плідна й необхідна для справжньої демократії.

Гегелівське розуміння ідеї громадянського суспільства сприяло формуванню загальнометодологічних підходів до проблеми, локківське – її політичному і юридичному аналізу. Токвільська традиція є теоретичною й практичною основою дослідження конкретної структури громадянського суспільства, тобто надає проблемі соціологічного виміру [4, 41].

Незважаючи на розбіжності цих традицій, всі вони поєднуються певними загальними принципами. А саме – визнанням того, що, по-перше, всі людські істоти за своєю природою є вільними й рівними перед законом особистостями; по-друге, закони, що визначають реальну сферу свободи окремих індивідів, мають універсальну значущість; по-третє, принцип свободи стосується вираження людиною своїх потреб і її дій у власних інтересах у рамках чинної законності, а також наявності гарантованого законом і відповідними інститутами права створення добровільних об’єднань. По-четверте, цими принципами є захищена державою свобода придбання власності й розпоряджання нею; по-п’яте – наявність механізмів, які стабілізують відносини між громадянським суспільством і державою й дають суспільству необхідний рівень захищеності від державного втручання.

Четвертий етап еволюції ідеї громадянського суспільства – 20–90-ті роки ХХ ст., коли відбувається перехід від практичних вимог економічної і політичної свободи особи, характерних для попереднього періоду, до розширення свобод у сфері культури, стилів життя та ін. Поступово виникають умови для трансформації дихотомії “громадянське суспільство – держава” у складніші конструкції.

Ідея громадянського суспільства дістає своє практичне втілення в системі стійких, загальноприйнятих уявлень про суспільство, які розуміє й поділяє більшість його членів. На цій стадії посилюються такі ознаки й фактори, як раціонально-критичне ставлення до соціальної реальності, плюралізм вірувань, ідей, думок та ін. Ідея громадянського суспільства перестає бути лише теоретичною конструкцією, стаючи надбанням буденної свідомості.

Виникають різні форми реального громадянського суспільства. У цей час мало хто ототожнює громадянське суспільство з державою, хоча б навіть і правовою, оскільки в такому разі поняття громадянського суспільства втрачає власний зміст. Громадянське суспільство виконує функцію сполучної ланки між особистістю й державою, “приватною” й “публічною” сферами, приватними й спільними інтересами.

Отже, розробка ідеї громадянського суспільства в історико-філософському контексті дає можливість дійти висновку, що подальша інституціоналізація цієї ідеї сприяє утворенню нових наукових шкіл і течій, що мають також і політичне значення. Щодо розвитку ідеї громадянського суспільства в Україні зауважимо, що на сучасному етапі це поняття зазнало значної еволюції від концепції “соціалістичного громадянського суспільства” із властивим їй звертанням до цінностей і норм демократичного й етичного соціалізму до концепцій, що увібрали положення неоконсервативної ідеології: про згубність поглинання громадянського суспільства державою й політизації всіх сфер громадського життя, про необхідність визволення регіонів від диктату центру, про дальший розвиток місцевої влади й творчої ініціативи на рівні сільських громад і добровільних об’єднань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проблемы формирования гражданского общества. – М., 1993.
2. Резник Ю.М. Гражданское общество как феномен цивилизации. Идея гражданского общества в социальной мысли. – М., 1993.
3. Резник Ю.М. Гражданское общество как феномен цивилизации. Теоретико-методологические аспекты исследования. – М., 1998.
4. Витюк В.В. Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция. – М., 1995.
5. Гаджиев К.С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования // Вопросы философии. – 1991. – № 7.
6. Локк Дж. Соч.: В 3-х тт. – М., 1988.
7. Гегель Г.Ф.В. Философия права // Философское наследие. – М., 1990.
8. Нерсесянц В.С. Философия права Гегеля: история и современность // Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М., 1990.
9. Маркс К., Энгельс Ф. ПСС. – 2-е изд. – Т. 13.
10. Токвиль А. О демократии в Америке. – М., 1987.